

V Ý C H O D N Í P O L I T I K A V A T I K Á N U

Hansjakob Stehle: Die Ostpolitik des Vatikans,
R. Piper + Co. Verlag, München - Zürich 1975, 404 str.

S opožděním se dostává do rukou čtenáře v Československu kniha západoněmeckého novináře a historika Hansjakoba Stehleho Východní politika Vatikánu. S opožděním proto, že legální cestou si knihu běžný občan nemohl dopravit do republiky a pokud je ve větších knihovnách, pak pouze v odděleních speciálních fondů, přístupných pouze vyvoleným čtenářům. Četné citace z knihy v západní odborné publicistice upozornily, že jde o knihu známou, která slouží západnímu čtenáři - zejména v německé jazykové oblasti - jako základní zdroj informací o daném tématu a tím se podílí na vytváření jeho názoru na problematiku. A tak nezbývalo nic jiného, než se dostat ke knize způsobem, který znají obyvatelé pohraničních obcí a nepřevládají jej pašováním.

Autor nám není neznámý. V 60tých letech se novinářsky specializoval na východní Evropu (v mocensko politickém smyslu) a jeho články v týdeníku Die Zeit a v dalších časopisech o nás a našich sousedech v bloku jsme četli s požitkem. Známe i dobu, ve které byla kniha napsaná a vydána. Je to polovina 70-tých let - vyvrcholení helsinského procesu, první plody východní politiky kancléře Williho Brandta v podobě užších ekonomických a politických styků mezi NSR a státy Varšavské smlouvy a zejména dalekosáhlé představy o dalším rozvoji těchto styků. Pamatujeme si také mnohé z událostí, které autor v knize popisuje. Pamatujeme si je ne jako předmět akademického zájmu, ale jako obsah našich tichých zápasů o zachování struktur a práv, které jsme pokládali a pokládáme za životně důležité. Čtení knihy proto vyvolává v mysli českého a slovenského věřícího čtenáře spíše asociace na vlastní prožitky než porovnávání s jinou literaturou tematicky podobnou nebo studium dokumentů.

Autor upozorňuje, že jeho kniha není knihou o dějinách katolické církve ve východní Evropě. Přesto se nemohl vyhnout alespoň stručným zmíncekám o osudech katolíků v jednotlivých zemích za vlády komunistů, protože jejich osudy tvoří pozadí pro vlastní téma knihy - dějiny politiky papežů vůči komunistickým vládám na východě Evropy.

Chorovou, ale také Říjnovou revoluci v Rusku v r. 1917 přijali ve Vatikáně s velkým, snad až příliš velkým očekáváním, že tam dojde k pohybu ve směru návratu pravoslavné církve k Římu. K takovému pohybu mělo v Rusku dojít "shora", ale také "zdola" a měl být inspirován různými projevy samotné revoluce. "Shora" - oktrovaným carismu, jako politické překážky sjednocení a "zdola" jako následek sociálních otřesů pramenících v revoluci.

Zánik carského státního aparátu, zaměřeného také na potlačování katolicismu, zpočátku skutečně umožnil svobodnější a masovější vystoupení římské církve v Rusku. Bylo to jen krátké období. Záhy, už v průběhu r. 1918, začalo docházet k záhadným vůči všem církvím a také jednotlivým duchovním a věřícím. Vztah bolševiků ke katolické církvi zvláštním způsobem podmiňovaly dvě skutečnosti svým způsobem odlišné: ideový protiklad mezi katolicismem a marxismem a národnostní protiklad mezi Polskem a Ruskem. První našel svůj oficiální výraz už v encyklice Quia pluribus Pia IX. z r. 1846 a v dalších papežských encyklikách (také v Rerum Novarum Lva XIII.) na katolické straně a ve větším množství spisů, počínaje Komunistickým manifestem a pokračuje Leninovým Socialismem a náboženstvím (1905), na marxistické straně.

Národnostní konflikt mezi Poláky a Rusy se po staletí projevoval v náboženské rovině rovnice: Polák = katolík a Rus = pravoslavný. Po revoluci se první z obou rovnic v představách bolševiků jakoby obrátila a v každém katolíkově viděli Poláka, dokonce polského agenta.

Není divu, že v takové situaci prvním oficiálním kontaktem mezi Vatikánem a Moskvou byl telegram kardinála Gasparriho z 3.2.1919 Leninovi, v kterém jménem papeže Benedikta XV. intervenoval za propuštění mogilevského arcibiskupa Eduarda von der Roppa, prý zatčeného bolševiky. Lenin odpověděl telegraficky už po třech dnech a zatčení arcibiskupa Roppa dementoval. Máme své pochybnosti, jak to bylo se svobodou arcibiskupa ve skutečnosti, je však jisté, že za necelé tři měsíce, 19.4.1919, byl arcibiskup skutečně zatčen.

Další telegram poslaný z Říma Leninovi 12.3.1919 apeloval tentokrát proti pronásledování věřících, zejména pravoslavných (!). Na telegram odpověděl ministr zahraničních věcí Čičerin a jeho odpověď je dokladem toho, jak euforické představy měli komunisté krátce po revoluci o tom, jak lehce a jednoduše vyvrátí náboženskou víru. Čičerin píše, že sovětské orgány otevřely hroby některých světců a našly v nich pouze zaprášené a rozpadlé kostry pokryté vatou a tkanicemi.

Serioznější kontakty mezi Svatým stolcem a Sověty se uskutečnily v souvislosti se ženevskou konferencí r. 1922. Na konferenci se sblížilo zejména sovětské Rusko s Německem a prostřednictvím Německa nadvazoval s Moskvou styky také Vatikán.

Jejich zájmy byly protichůdné. Vatikán usiloval o možnost misijního působení v Rusku, Sověty chtěly, v zájmu své mezinárodní prestiže, aby je Vatikán uznal. Ke sblížení tak rozdílných zájmů mohlo dojít jen za mimořádných okolností. A k těm došlo.

Jako důsledek revoluce a občanské války vypukl v Rusku hlad a celý civilizovaný svět, také na výzvu papeže, začal mu poskytovat potravinovou pomoc. Po delším jednání s představiteli sovětské vlády mohl vyslat do Ruska svou humanitní misi také Vatikán. "Katoličeská misija papy rímského pomošči ruskomu narodu" vedená napřed Američanem Edmundem Walshem SJ, působila v Rusku od července 1922 do září 1924 a rozdala potraviny a jiné potřeby v hodnotě asi 2 milionů dolarů. Mise trpěla po celou dobu své existence skromností prostředků a omezením ze strany sovětských úřadů. Katolíci na celém světě nebyli pochopitelně příliš ochotni přispívat na pomoc Rusku, odkud přicházely zprávy o znesvěcování chrámů a pronásledování věřících, včetně jejich poprav. Sovětská strana pak viděla v činnosti mise především možnost vykonávat nátlak na Vatikán, aby poskytoval co největší pomoc nejen humanitní, ale i hospodářskou a aby dosáhla své uznání aspoň do určité míry. Činnost mise ukončila sovětská strana jejím "vyškrtnutím ze seznamu dovolených organizací".

Vatikán postupem času důkladně revidoval své počáteční naděje na katolizaci Ruska, ale varoval se přerušit všechny kontakty se sovětskou mocí. Nebyl ochoten uznat sovětskou vládu, ale kde to jen bylo možné, udržoval s ní kontakty, většinou prostřednictvím jiných vlád, ale také přímo.

Nejvyšší meziválečnou úroveň dosáhly tyto styky v tajném setkání v Berlíně 6. 10. 1925, ke kterému došlo mezi Eugeniem Pacellim, pozdějším papežem Piem XII. a sovětským ministrem zahraničních věcí Georgiem Vasiljevičem Čičerinem.

Vatikán se snažil dosáhnout v jednáních smluvní nebo aspoň faktické zajištění náboženské svobody v sovětském Rusku, možnost veřejného a soukromého vykonávání obřadů a dosazení církevní hierarchie. Postoj sovětské strany byl dvojitý. Na jedné straně měla zájem o jednání, o diplomatické uznání Vatikánem, o potravinovou pomoc, na druhé straně ve své vnitřní politice neustále zužovala prostor pro své věřící občany, docházelo k zatýkání a popravám katolických kněží. Vatikán, a nejen Vatikán, poznával v náboženské oblasti schizofrenii sovětské zákonitosti - právně měli sovětské věřící občané značná práva, ve skutečnosti minimální. Dekret Rady lidových komisařů z 23.1.1918 zavedl odstavění církve od státu, zestátnil veškerý církevní majetek a uzákonil náboženskou svobodu. Víra se měla stát soukromou věcí občanů, do které se stát nebude vměšovat. Ale prováděcí nařízení vydaná

k dekretu v stejném roce, dávala úplnou pravomoc rozhodovat o realizaci konkrétních náboženských práv místním sovětům, a ty rozhodovaly zpravidla proti věřícím.

Jednání nevedla k žádným výsledkům a tak začátkem r. 1926 přijal papež Pius XI. dalekosáhlé rozhodnutí: tajně vysvětit v Sovětském svazu biskupy, vybavit je velkou pravomocí a zajistit jejich pomocí sovětským katolíkům kněžskou službu. Dalekosáhlost rozhodnutí spočívala v tom, že po druhé světové válce Vatikán podobně vysvětil biskupy v dalších zemích sovětské sféry, včetně Československa. S dozvuky této politiky žijeme dodnes.

Uskutečněním záměru pověřil papež francouzského jezuitu a ctitele ruské kultury a duchovnosti Michela d'Herbinyho. Biskup d'Herbiny přijel do Moskvy s turistickým vízem a 21.4.1926 vysvětil v tamním kostele sv. Ludvíka na biskupa francouzského řeholníka, působícího v Rusku od r. 1907, Pie Eugène Neveu. Desátého května za stejných okolností vysvětil ještě dva biskupy Boleslase Sloskansa a Alexandra Frisona. Všichni dostali pravomoc světit podle vlastního uvážení další biskupy.

Nové biskupy očekával pohnutý osud. Poměrně nejlépe se vedlo biskupovi Neveu. Měl francouzský diplomatický pas a celých deset let mohl působit v Moskvě v kostele sv. Ludvíka. V r. 1936 musel ze zdravotních důvodů odjet do Francie a když se chtěl vrátit do Moskvy, neobdržel již sovětské vízum. Biskup Sloskans, Lotyš a sovětský občan, působil jako kněz a biskup ve Vitebsku do srpna 1927. Dalších šest let strávil ve věznicích a pracovních táborech. V r. 1935 dohodlo Lotyšsko jeho výměnu se SSSR za lotyšské komunisty. Svůj život dokončil v klášteře v Belgii. Biskup Frison, původně povolžský Němec, působil v oblasti Oděsy. V listopadu 1929 jej zatkli a krátce nato byl odsouzen na smrt a popraven. Všichni biskupové dokázali kratší nebo delší dobu plnit své biskupské poslání, vysvětit další biskupy. Tajná církevní hierarchie se udržela v SSSR do poloviny třicátých let.

Michel d'Herbiny se po splnění úkolu - vysvěcení biskupů v Moskvě - vrátil do Říma. Papež jej postavil v čelo Komise pro Rusko a až do r. 1933 byl nejdůležitějším expertem Svatého stolce pro Sovětský svaz a měl trvalý přístup k papeži. Po r. 1933 jeho vliv klesal, byl dokonce zbaven všech funkcí, také biskupského titulu a posledních dvacet let života strávil v odlehlých jezuitských klášteřích. Důvod není dosud znám. Zemřel v r. 1957 ve Francii.

V druhé polovině 20-tých let přestávají diplomatické styky mezi Moskvou a Vatikánem. V Sovětském svazu začíná nástup stalinismu. Pronásledování všech ideologických odpůrců, včetně náboženství, nabývá gigantických rozměrů. Kromě jiné protináboženské propagandy začíná vycházet časopis Bezbožnik. V celém Svazu zůstává otevřen jediný katolický kostel v Moskvě. Dne 9.4.1929 vydal Církevní úřad v Moskvě dekret, kterým se veškerá náboženská činnost podřizuje státní kontrole. Hlavní zásady tohoto dekretu platí dodnes a rozšířily se i do dalších socialistických států.

Papež reagoval 2.2.1930 výzvou ke křížové výpravě modliteb ne proti, ale za Sovětský svaz a 19.3.1930 sloužil v chrámu sv. Petra mši také za Sovětský svaz.

Nové, začínající desetiletí nemělo přinést oprávnění mezinárodních vztahů, spíš naopak.

Upevnění fašismu v Itálii a nástup nacismu v Německu postavilo Vatikán před nutnost bojovat na dvou frontách - proti nacismu a proti komunismu. Ideovým vyvrcholením tohoto boje byly dvě encykliky vydané v rozpětí pěti dnů - Mit brennen-der Sorge z 14.3.1937 proti nacismu a Divini Redemptoris z 19.3.1937 proti komunismu jako ideologii a zároveň moskevské světové organizaci. Encyklika odsoudila komunismus jako "pseudoideál spravedlnosti, rovnosti a bratrství", jako ateistické učení spásy, které ani hospodářsky nedosáhlo úspěchů.

Encykliky zůstaly na dlouhou dobu posledním otevřeným a přímým vyjádřením stanoviska Vatikánu k fašismu a komunismu.

V ovzduší blížící se války a po dobu války zvolil papež opatrnost a zdržoval se otevřené kritiky obou bojujících stran z obavy před represemi vůči katolíkům

nalézajícím se v područí obou diktatur. Ex post nalezla tato taktika nemálo kritiků, mezi nimi i tak expresivní, jako byl německý dramatik Rolf Hochhut s hrou Náměstek.

Po dobu války se politické úsilí Vatikánu soustředilo do kontaktů nejvíce se západními spojenci. Dvoutisíciletá tradice papežské politiky projevila svou prozíravost v tom, že Vatikán velmi brzo, již na začátku r. 1943, viděl nebezpečí rozdělení Evropy, jako důsledek války. Předvídavost Vatikánu se ukázala větší než předvídavost vyspělé diplomacie Anglie a Francie a diplomacie Spojených států.

Po skončení války se octlo 70 miliónů katolíků v sovětské mocenské sféře, v níž se velmi záhy začala uplatňovat protináboženská opatření, známá z meziválečného období v SSSR. Někde, jako v Polsku, méně, někde, v ostatních státech bloku, více. Všude likvidovali řeckokatolickou církev. Vatikán si musel trpce uvědomit, že na zlepšení jejich osudu mu chybí divize, jak zněl oblíbený bonmot J.V.Stalina z tohoto období.

Prohlubující se studená válka našla svou světonázorovou dimenzi. Dne 1.7.1949 vydalo Posvátné officium protikomunistickou bulu. Bula postihovala odstupňovanými tresty vědomou a dobrovolnou podporu komunistické strany začínaje šířením komunistického tisku až po členství ve straně.

Nový obrat nastal v polovině padesátých let. Do postupného zlepšování vztahů mezi Východem a Západem po Stalinově smrti se zapojil i Vatikán. Cestu mu začaly klesat neoficiální návštěvy na nižší úrovni (lucemburský teolog Marcel Reding přijel na pozvání sovětské vlády do Moskvy v prosinci 1955). Silné impulsy dodala vatikánsko-sovětským vztahům osobnost papeže Jana XXIII. (1958-63). Změněný postoj Moskvy demonstrovala přítomnost dvou pozorovatelů ruské pravoslavné církve na Druhém vatikánském koncilu. V únoru 1963 dosáhl Vatikán, že z vězení byl propuštěn, za cenu emigrace z SSSR, biskup Slipij. Trend zlepšování vzájemných vztahů pokračoval za pontifikátu Pavla VI. (1963-78). Státní sekretář Casaroli zahájil své diplomatické cesty na Východ. V dubnu 1966 přijal papež sovětského ministra zahraničních věcí Gromyka a v lednu 1967 předsedu Prezidia Nejvyššího sovětu Nikolaje Podgorného. V sedmdesátých letech se Vatikán zúčastnil helsinské konference.

V knize se dost podrobně popisuje vývoj vztahů mezi Vatikánem a jednotlivými evropskými socialistickými státy. Proti dosavadním kliše o konzervativnosti polské církevní hierarchie pod vedením kardinála Wyszyńského zaujme autorovo hodnocení Wyszyńského postupu v jednáních s vládou jako takticky pružné a "vlevo" od pozic Vatikánu. Naproti tomu označuje autor postup kardinála Mindszentyho v Maďarsku jako nepružný, který se časem dostal do rozporu s linií Svatého stolce.

Z pochopitelných důvodů nás v knize zajímají především kapitoly věnované Československu.

Výchozí situace byla v r. 1945 rozdílná v Praze a v Bratislavě. Ze pražského arcibiskupa jmenoval papež Josefa Berana, vězně v německém koncentračním táboře, který hned po nástupu do funkce dostal státní vyznamenání. Do Prahy se vrátil papežský nuncius arcibiskup Ritter. Naproti tomu na Slovensku působilo politicky negativně, že katolický kněz dr. Josef Tiso stál v čele státu v letech 1939-45 a že církev měla v něm zvláštní pozici. Autor knihy cituje protižidovské formulace z pastýřského listu slovenských biskupů z r. 1942 (ze všech biskupů se zde zmiňuje jen o biskupu Vojtaššákově), ačkoli pamětníci těch časů říkají, že právě citovaný pastýřský list byl podnětem k zastavení deportování Židů ze Slovenska.

Knihou obsahuje i další nepřesnosti a rezervy v souvislosti s Československem.

Škoda, že se autor nezmiňuje o některých, pro východní politiku Vatikánu závažných údajích vztahujících se také na Československo, např. o působení patera Javorky, rektora kolegia Russicum, žilinského rodáka, a o jeho pobytu v SSSR, anebo o působení patera Tomislava Poglajena-Kolakoviče v Československu a o jeho cestě do Moskvy s pomocí důstojníků 4. ukrajinského frontu.

Postavení církve se dramaticky zhoršilo po Únoru 1948. Arcibiskup Beran ještě v květnu 1948 vyhověl přání Gottwalda a slavil Te Deum v chrámu sv. Víta u příležitosti Gottwaldova nástupu do prezidentského úřadu, ale za necelý rok Berana intervenovali a čtrnáct let drželi na různých místech. Podobný osud potkal téměř všechny biskupy a množství kněží. V dubnu 1951 byly koordinovaným nočním přepadem zlikvidovány všechny kláštery v republice. Dne 13.7.1949 byl z Prahy vypovězen chargé d'affaires mons. Verolino.

V této temné době uplatnil papež také u nás pravomoc vysvětit tajné biskupy. V Čechách přijali tajné biskupské svěcení v září 1949 Kajetán Matoušek z Prahy, Ladislav Hlad z Plzně, v říjnu 1949 nynější pražský arcibiskup kardinál František Tomášek a v dubnu 1950 Karel Otčenášek z Hradce Králové.

Na Slovensku se stali biskupy v polovině padesátých let Pavol Hnilica (údaj je nepřesný, bylo to začátkem 50-tých let), v r. 1959 (rovněž nesprávně, stalo se to r. 1951) Ján Korec a v r. 1961 Peter Dubovský, všichni jezuiti.

Z našeho hlediska lze těžce souhlasit s autorovým hodnocením papežské politiky tajných biskupů jako neúspěšné (nejen u nás, ale všeobecně). V podmínkách, za jakých se uskutečnila, se jeví spíše jako jediné možná, která navíc, aspoň u nás, přinesla bohaté plody.

Českoslovenští komunisté se déle než v jiných zemích bloku vzpírali nové úpravě církevních poměrů. Arcibiskup Casaroli navštívil poprvé Prahu v květnu 1963. V únoru 1965 dosáhl první částečnou dohodu s československou vládou. Podle této dohody odjel arcibiskup a pozdější kardinál Beran do Říma a na jeho místo nastoupil biskup František Tomášek jako apoštolský administrátor. V socialistických státech to je první případ, kdy původně tajný biskup mohl oficiálně nastoupit do své funkce.

Průškové jaro přineslo, kromě politických, ještě další změny. Rozpadlo se Mírové hnutí katolického duchovenstva, z vlády odešel exkomunikovaný kněz Plojhar, na místo ředitele Sekretariátu pro věci církevní u Ministerstva kultury přišla Lenka Kadlecová.

Raději spojené s novou politikou netrvaly dlouho. Do své funkce se vrátil Karel Hruza, místo Mírového hnutí katolického duchovenstva (MHKD) bylo založeno v r. 1971 Spolupráce katolických duchovních Pacem in terris (SKD PIT) a vrátila se neutrupnost vlády v církevních otázkách. Jednání s Vatikánem byla obnovena po tříleté přestávce 13.10.1970 a vedla v únoru 1973 ke jmenování čtyř biskupů - Josefa Vrány v Olomouci, Júliusa Gábriše v Tmavě, Jána Pásztoru v Nitře a Josefa Verance v Banské Bystrici. Svěcení vykonal v Nitře a Olomouci sám arcibiskup Casaroli.

Knihka přináší důkladný obraz téměř šedesátileté konfrontace Vatikánu s komunismem jako státní ideologií. Seznámí západního čtenáře s málo známými fakty a umožňuje mu, aby si vytvořil na věci názor, případně odlišný od autora.

Autor shrnuje poučení z dějin vatikánské východní politiky do čtyř závěrů:

- Klasická politika konkordátů není vhodná pro vztahy s komunistickými vládami. Výhodnější je jasné vymezení sféry církve a sféry státu.
- Konkrétní částečná řešení mají přednost před všeobecnými, globálními dohodami, které se jeví velmi labilními.
- Prvořadým cílem v jednáních nejsou prestižní pozice, ani politický odpor nebo přizpůsobování se, ale praktická pastorační práce zahrnující nejen svobodu kultury, ale také svobodu vyznání a výuky.
- Dominující je vztah k SSSR, ačkoliv jej lze nejtíže upravit. Teprve když se Moskva převědčí, že církev naruší vnitřní mír, ale naopak jej upevňuje, dovolí svým spojencům uzavřít trvalejší dohodu s Vatikánem.

Čtení Stehleho knihy vytváří předpoklad pro dokonalejší zařazení nové fáze vatikánské politiky vůči východní Evropě pod vedením papeže z Východu Jana Pavla II., protože i za jeho pontifikátu budou platit slova arcibiskupa Casaroliho, že východní politika Vatikánu je "holdem těm, kdo svou věrností umožnili církvi přežít a tak přesvědčili ty druhé, aby s ní znovu začali dialog".

(Poznámka. Titulek Orientace naznačuje ráz malých pojednání, která na sebe volně navazují. Proto se dodatečně do řady Orientace zařazuje jako č. 1: K. Kaplan, Církev a stát 1948-1956; č. 2: Takzvaná podzemní církev; č. 3: Sdružení Pacem in terris a katoličtí laici.)